

РОЗДІЛ X

60-ті роки

Українство на початку 60-х років — Два покоління. — Реакція і репресії. — „Основа”. — Куліш. — Стороженко. — Марко Вовчок. — Школа Марка Вовчка. — Щоголів. — Глібов. — Руданський. — Свидницький. — Мордовець. — Кониський. — Єднання з Галичиною.

1. Кримська кампанія й початок нового царювання, що збудили приспані громадські сили й дали почин до так званої епохи великих реформ з визволенням кріпаків у першу чергу, озвались також і на становищі українського письменства. Реакція мертвих 50-х років припинилась. Року 1858-го вертається з заслання Шевченко; в Петербурзі ще раніше осідають Куліш та Костомаров. Опріч діячів попереднього десятиліття, з'являється чимало нових сил, або й таких, що хоч почали свою діяльність раніше, але тільки тепер могли розгорнутись на всю широчінь свою й прикласти до справ свій літературний хист. Ластівкою нового літературного руху були знамениті, як на свій час, „Записки о Южной Руси” Куліша (1856 — 57), — видання переважно, але не виключно, етнографічне: тут надруковано між іншим і Шевченкову „Наймичку”, хоч анонімно, бо про засланого поета згадувати ще було не можна. За „Записками” пішли й інші видання того ж таки Куліша, що засновує у Петербурзі власну друкарню: „Народні оповідання” Марка Вовчка, нове видання творів Котляревського й Квітки, згодом і „Кобзаря”, проповіді Гречулевича, збірник „Хата”. Петербург, де зібрались тоді найвизначніші українські письменники, стає на якийсь час центром українського руху. Але й на провінції — в Києві, Полтаві й Чернігові — забив живчик нового життя, а це виявилось найдужче в заходах коло народної освіти в так званих недільних школах (перша в Києві р. 1859), народними читаннями (в Полтаві), виставами (в Єлисаветі) та громадським рухом під прапором демократично-федералістичних ідей Кирило-Мефодіївського братства. У більших містах, як Київ, Полтава тощо, постають „громади”, до яких горнеться з молоді все, ще почувало українське серце в грудях; на правому березі Дніпра, в Києві, процес національного самовизначення привів до українського табору з польського боку й визначніших „хлопоманів”, як Антонович, Рильський та інші.

Смерть Шевченка, проводи його тіла на Україну й похорон під Каневом великий збудили смуток на Україні та зробили разом немовби й перші оглядини українським силам.

Часи тоді взагалі були ще досить патріархальні, так що не тільки ширші кола громадянства російського, а навіть адміністрація не визначила ще своєї позиції щодо українства. Принаймні який-небудь Катков збирає жертви на видання українським громадам і бажає зійтися з Кулішем „на почвѣ нашего національнаго вопроса”. Не цураються української мови й офіціальні акти. Так, маніфест 19 лютого й селянське „Положення” з царської волі звелено було перекласти українською мовою; перекладу Кулішевого вже навіть була надрукована частина і не вийшов він тоді в світ через те тільки, що Куліш не згодився на досить дрібні поправки щодо мови в перекладі. Україн-

ською мовою користується подекуди й місцева адміністрація; відомо, що київський губернатор Гессе видавав свої промови до народу паралельно двома мовами, російською й українською; катеринославський губернатор видав по-українському книжечку до селян з приводу волі; рясненко українського матеріалу стрічаємо навіть в офіційних „Губернскихъ Вѣдомостяхъ”, що виходили на Україні; казенним коштом надруковане було в Києві перше видання „Байок” Глібова, що призначалися для народних шкіл на Україні. Та й саме питання про українську мову в народних школах ніколи за царських часів не стояло так близько до діла, як тоді. Визначніші педагоги — Ушинський, барон Корф, Вессель та інші — обстоювали, щоб наука в школах одбувалась народною мовою; за неї ж висловилися й педагогічні ради всіх гімназій київської освітньої округи та петербурзький Комітет грамотності. Сам міністр народної освіти Головнін не виступав ворогом народної мови, а в київській освітній окрузі зроблено було навіть деякі практичні заходи для націоналізації народної школи під той час, коли куратором там був Пирогов. Звичайно, досить живий громадський рух не міг обійтися без літературного притулку, й українська колонія в Петербурзі робить нові спроби заснувати для України власний орган. Спершу Куліш пробував видавати поруч із збірниками і журнал „Хату” (1858), але йому по старій пам'яті дозволу на видання не дано і з р. 1861 в Петербурзі починає виходити двома мовами, українською й російською, місячник „Основа” за редакцією Василя Білозерського і при близькій участі Куліша й Костомарова. Такого ж типу видання розпочав р. 1861 у Чернігові Леонід Глібов під назвою „Черниговскій Листок”

В „Основі” зустрілися два покоління українського громадянства. Старше — заступники 40-х років, що аж тепер хоч почасти, хоч маленьку дістали спромогу прикласти до літератури й ширити ідеї Кирило-Мефодіївського братства; молоде покоління — шестидесятники, що виховувались, правда, на тих самих братських традиціях, але зазнали вже впливу й нових часів — од тієї демократичної літератури, що з новою силою прокинулася в Росії після Кримської кампанії. На чолі першого стояли такі популярні серед українців люди, як Куліш і Костомаров, — Шевченко помер на самому початку „Основи”; визначнішими з другого були — Антонович, Рильський, Житецький, Кониський, Чубинський та інші, що тільки-но починали свою літературну й громадську діяльність. „Задушевныя убѣжденія” всіх шестидесятників висловив Костомаров у своєму голосному листі до Герцена, опублікованому в „Колоколъ” (1860 р.). Розповівши історію українського народу, Костомаров виставляє федералістичний ідеал для всієї Слов'янщини та справедливе розмежування між братніми народами. „Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, въ него же вѣруемъ и его же чаемъ, — писав Костомаров, — наша Южная Русь должна составить отдельное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южно-русскимъ языкомъ, съ сохраненіемъ единства, основаннаго не на губительной мертвящей централизаціи, а на ясномъ сознаніи равноправности и собственныхъ выгодъ”. Це зерно автономно — федералістичної програми Костомаров закінчив сильним, гарячим зворотом, що не втратив ваги своєї і по цей день: „Пусть же ни великоруссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенныя нашимъ народомъ”. Але лист Костомарова був чи не єдиним тоді виразом політичних ідеалів українських шестидесятників. У інших своїх заявах, напр. у відомому „Отзывѣ изъ Кіева” (р. 1862), вони стоять на аполітичному ґрунті, на якому власне сходилися заступники обох поколінь.

Так само обоє поколінь українських в епоху всеросійського розмежування між батьками й дітьми досить дружно працювали поруч на ниві українського письменства і громадського життя, тим більше, що нові часи стільки принесли нових потреб, що не вистачало готової сили, щоб задовольнити їх усі. В письменстві, oprіч звичайної літературної продукції, нагальна стає потреба витворити публіцистичну та популярну, для народної освіти, літературу — бо вона ж досі українською мовою не існувала зовсім; у громадському житті одбирає найбільш уваги селянська реформа, та ж таки народна освіта по недільних школах, процес самовизначення з національного та міжнародного погляду, виховання української молоді, ширення української ідеї. Здебільшого це були справи практичні, що вимагали праці зараз же, не odkладаючи надалі; на принципові питання спершу снаги не було, а потім надійшла реакція й знов приморозила молоді паростки українського руху. От через що і в письменстві того часу найдужче одбились якраз оті практичні справи — визволення кріпаків, народна освіта, вироблення правописних норм, початки наукової й популярної літератури українською мовою і т. п. Порівняно менше уваги брали в тодішньому письменстві принципові справи, хоч безперечно вони теж цікавили громадянство на Україні і сходились, як у центрі, в петербурзькій „Основі”. Сліди їх ми бачимо в публіцистичній частині „Основі”, напр., у знаменитій „Исповѣди” Антоновича, в статтях Костомарова, Куліша, Житецького, тощо, але українське письменство не встигло їх тоді розробити до краю. „Основа” почала виходити р. 1861, а вже наприкінці р. 1862 припинилась — почасти через нелади в самій редакції, почасти через те, що бажаючи догодити усім українським елементам, ніяк не могла взяти певного тону в кардинальних питаннях і тим плодила незадоволення мало не серед усіх прихильників української справи. Та й з цензурного боку надходили тяжкі часи, які ледве чи змогла б вона пережити щасливо, — принаймні товариша її, „Черниговській Листок”, р. 1863 заборонено, а самого видавця, Глібова, прогнано з служби. Р. 1863 Валуев виступив уже з своїм „не было, нѣтъ и быть не можетъ” на адресу української мови й літератури: з неї нашвидку зроблено результат польської „интриги” і просто звелено цензорам не пропускати ніяких популярних, для народного читання, творів українською мовою. „Давно уже йдуть спори въ нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссійской литературы”, — так здалека починає Валуев у своєму циркулярі 18 липня 1863 р. і далі полемізує проти самостійності української мови й письменства, посилаючись на якесь „большинство (!) малороссіянь”. „Они, — пише Валуев, — весьма основательно доказываютъ, что никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародіемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій языкъ такъ же понятенъ для малороссовъ, какъ и великороссіянь, и даже гораздо понятнее, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ некоторыми малороссами, въ особенности (?) поляками, такъ называемый украинскій языкъ”. Не забуто, певна річ, і сепаратизму в цьому канцелярсько-літературному, творі, що мав задовольнити насамперед скаргу київської цензури „на систематическій наплывъ изданій на малороссійскомъ нарѣчіи” й особливо на переклад євангелії, що зробив тоді Ф. Морачевський. Бажаючи запобігти лихові, Валуев звелів цензурним комітетам, „чтобы къ печати дозволялись только такія произведения на этомъ языкѣ, который принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на

малоросійськомъ языкѣ какъ духовнаго содержания, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначального чтенія народа, приостановиться”. Бюрократія знайшла нарешті відповідний для українського письменства тон, хоча цим разом почувся ще був один голос і в оборону його. Міністр народної освіти, згаданий уже Головнин, пробував вияснити своєму товаришеві, що забороняти книжки можна тільки за думки, за зміст, а не за мову, і радив просто побільшити штат цензорів, коли вони, не вправляючись, нарікають, на „напливъ изданій на малоросійськомъ нарѣчїи”. Даремні були ці заходи: валуєвський курс стояв твердо. Р. 1866 видано особливу інструкцію цензурним комітетам, якою знов заборонялось пускати до друку популярну літературу українською мовою і, наперекір законіві 1865 р., звелено брати на попередній розгляд усі українські видання, незважаючи на число друкованих аркушів: мотивовано це тим, що всі українські книги видаються „не безъ своего рода тенденцій”; заборонено друкувати й українські етнографічні матеріали в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ”, що раніше постачали були цього матеріалу таки чималенько.

Разом з урядовою реакцією починається реакція і в російському громадянстві, між іншим під страхом польського повстання. З'являються в пресі перші обвинувачення за „сепаратизм”, — сам цей термін узято з боротьби між північними Штатами Американськими, що саме провадили між собою завзяту хатню війну. Починають лунати обмовні крики Каткова, що недавно ще приймав у редакції „Московскихъ Вѣдомостей” жертви на українські народні книжки, а тепер раптом очувався й кинув Костомарову: „Лучше бросить эти деньги... Богъ съ ними — онѣ жгутся!” Реакційна преса на гвалт закричала про зв'язки українства з польським повстанням, хоч польська шляхта з свого боку теж цькувала українців, як „гайдамак”, і доносила на них адміністрації. Почалась та хаотична плутанина щодо українського питання, яка надто далася взнаки тим, що вороги його навіть не розуміли ясно причин свого ворогування, пускаючи в діло часто самі фантастичні обвинувачення, проти яких руки були зв'язані браком власної преси й цілковитою байдужістю російських поступовців, — становище, в якому українська справа дійшла до самого ХХ ст. Тим часом з першим же подувом реакції одні з українців (Стронин, Кониськин, Чубинський, Єфименко й ін.) опинились на засланні за „дѣятельное участие въ образованїи кружковъ для возбужденія подѣ видомъ обществъ грамотности неудовольствія народа къ правительству, съ цѣлью отдѣленія Малороссїи” (!); інші, як Куліш, самі на якийсь час сходять зі сцени в Росії; ще інші, з зв'язаними руками, ніякої змоги не мають виступити на арені публічної діяльності й повинні були позамикатись у своїх кабінетах, — щасливіші з таких людей працюють над наукою, але багато й зовсім пропадає для рідного краю, не маючи де свої сили прикласти. Наступає в історії українства новий антракт до 1870-х років, під час якого очі українців звертаються до Галичини; зав'язуються систематичні зносини з закордонними земляками й перші спроби на новому ґрунті розпочати українську роботу, цілком припинену в Росії.

Такий був той загальний фон, на якому стелилось українське письменство 60-х років. Великі надії, жваві заходи, що ними починалась епоха громадських реформ, зів'яли, розвіялись і перейшли в велику апатію, завмирання, занепад. Літературні свіжі сили, що з'явилися під час надій, або зовсім пропадають, ламаючи перо, або виявляються тільки згодом, видержуючи увесь час важку боротьбу за існування, часто падаючи й

знесилуючись у надмірній боротьбі з обставинами. Діяльність більшості українських письменників, що виступили на літературну ниву в петербурзькому періоді, звичайно на 60-х роках не обмежується, а розтягається на досить довгий час, доходячи іноді, як-от у Куліша, Кониського тощо, аж до останніх днів старого століття. Проте все ж 60-ті роки поклали на них виразні ознаки, що єднають їх в одну групу власне спільною літературною манерою.

Як перша спроба в українській журналістиці, „Основа” з усіма навіть своїми хибами все ж таки велику мала вагу в розвитку українського письменства. Певна річ, що протягом мало не 60-ти років, що минули з того часу, українська справа дуже поступилась наперед і багато розв'язано старих питань, що загадкою стояли тоді, багато вже й нових поставлено, про які того часу й мови не могло бути.

З теперішнього погляду можна б чимало дефектів зауважити в „Основі” як редакційних, так і принципівих, що залежали від тодішнього світогляду й становища українства, як громадської течії. Та може, найбільшим дефектом в „Основі” була, власне, редакційна сторона справи. На чолі видання стояв Білозерський, людина досить невиразна, нічим не одмітна, не авторитетна не тільки серед ширшої маси читачів, а навіть серед редакційної колегії та ближчих співробітників. Натурально, що така людина не могла ні певного обличчя журналові надати, ні запобігти тим непорозумінням, які в редакції виникали, і „Основа” впала раніше, ніж зіп'ялась на власні ноги, через оці непорозуміння, на які всі нарікають, хто мав з нею які-небудь справи. Білозерський пробував рятувати видання, обернувши місячник на тижневик з додатками, але на це вже не дала дозволу адміністрація. З другого боку, сама редакція негаразд свідомо була того, на яких їй людей спиратися, і стоячи взагалі на ґрунті демократичному, не хотіла одбити від себе й панства гостро визначеною демократичною позицією. Це може загальна доля всякої молоді національної преси, що поки виробиться гурт читачів, мусить потрапляти на людей з різними, часто супротивними громадськими симпатіями, хоч така опортуністична неозначеність не завжди навіть і довговічності її сприяє. До того ж і з програмового боку теж чимало було неясностей, які залежали й од цензурних причин, і від того, що українська політична думка тільки-но почала прокидатись, і взявши зовсім добре основний тон, не встигла ще розплутати й вирішити деталі. Всі ці дефекти й хиби, тепер із далекої перспективи кожному видні, не кидались так у вічі самим працівникам тогочасним, а хоч і кидались іноді, так не завжди навіть була спромога їх виправити й позбутися. В усякім разі „Основа” вже тим займає видне місце в історії нашого письменства, що вона перша дала спробу організованих заходів коло нього, зібрала кругом себе тісний гурт літературних працівників і засіяла зерно українства серед того покоління — з деякого погляду першого на Україні, — якому незабаром на своїх плечах доведеться виносити і вагу величезної національної праці на всіх ділянках, і ще тяжчу вагу „лютого времени” — майже нечуваних в історії людської культури репресій. Як-не-як, а „Основа” твердо поклала принцип „двухъ рускихъ народностей”, — що попри деякі свої вади — все ж давав підстави і для цілої низки висновків у національній програмі в сторону великоросів і в сторону поляків. І хоча керівники „Основі” не завжди й самі вдержувались на високості гарної теорії й пішли згодом на компроміси, проте тоді вже закладе вихідні пункти демократизму й федералізму, з яких розвинулась уся пізніша

українська література й громадський рух. Великий дух Шевченка з його безмірною любов'ю до рідного народу, з його часто інтуїтивною, але глибоко правдивою постановкою пекучих справ, витає над „Основою” і почасти безпосередньо, почасти через неї ж до краю вщепив у наше письменство той демократизм, що почавсь у нас свідомо з Котляревського, а після Шевченка став неминучою умовою розвитку. Федералізм Кирило-Мефодіївського братства, що вперше міг виявити себе, хоч не до кінця і з недомовками, знов же тільки в „Основі” — з свого боку проорав так глибоку борозну в українській свідомості, що з тієї борозни аж до останніх часів не сходила в головній масі громадська думка на Україні, а частково в своїй ідеологічній основі й досі на ній лишається. Невиразність і непевність деяких постулатів „Основи” й покоління 60-х років поправили пізніші часи, але головні підвалини українського руху склалися вже в „Основі” і з неї треба починати історію новітнього українства, хоч тоді воно було ще в стадії „южно-русизма”, а згодом проблукало якийсь час (70 — 80 роки) манівцями так званого „українофільства”.

2. Найвизначнішим письменником того часу, що стояв начолі, як привідця, усього письменства, був Пантелеймон Куліш (1819 — 1897). Почав він свою літературну діяльність ще в 40-х роках, проте характером своїх творів належить більше вже пошевченковій добі, та й сам він каже в своїх споминах про Костомарова, що в 40-х роках був тільки „авторомъ курьезной поэмы, составленной изъ кобзарскихъ автентичныхъ и апекрифиче-скихъ думъ, соединенныхъ между собою стихами собственнаго издѣлія” (мовиться про поему „Україна”). З своїми оповіданнями українською мовою Куліш виступає вже в 50-х роках („Чорна рада”, р. 1857), а з поезіями й геть пізніше — по смерті Шевченка, в „Основі”. І це натурально: „при истинномъ великомъ ПОЭТѢ нельзя играть роль поэта человеку, не рожденному поэтомъ”, — ці слова Белінського дуже припадають до становища Куліша за життя Шевченка. Куліш знав собі ціну й розумів, що в сьайві натхненної поезії „Кобзаря” його власні вірші все ж таки будуть блідим підголоском; а грати „роль поета” не дозволяли йому ні його розум, ні самолюбство. Зате, коли замовкла чарівна Шевченкова муза, Куліш просто ставить питання:

Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати? („Брату Тарасові”), —

і зважується на останнє, щоб Україні хоч трохи заступити її геніального сина. Ще виразніше зазначав Куліш генезу своїх поетичних творів в іншому місці:

Ой мовчав я, браття,
Словом не озвався.
Поки батько український
Піснею впивався.
Хоч мовчав устами,
Співав я душею,

Та боявся з ним різнити
Кобзою своєю („До братів на Україну”).

Що тут мова про поезію мовиться, видно з того, що в прозі Куліш не мовчав і за життя Шевченка, але всіма сторонами, як письменник, виявив себе тільки вже за часів „Основи”.

Куліш — це надзвичайно складна натура, палка в почуваннях („гарячий Куліш”, як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіткана з суперечностей; людина велика в позитивній діяльності, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді. Трудно одним поглядом охопити його кипучу різноманітну працю, що поряд із надзвичайно коштовними здобутками для рідного краю дає й чимало такого, що варто б забути, його заслуги шануючи. Та коли відкинути навіть особисту вдачу Куліша, треба буде все ж признати, що ні на кому, може, не одбилось так наше національне лихоліття, як власне на цьому письменникові. Голова і всіма признаний привідця українського руху на початку 60-х років — одсовується від нього вже за кілька літ, а після перших томів своєї „Історії возсоєдиненія Руси” стає немов би навіть ворогом українству. Приятель і побратим Шевченка, ентузіастичний прихильник його чистої, праведної музи — згодом її „п'яною” взиває, а самого поета блюзнірською рукою обкидає болотом („Я, — про Шевченка мова, — був собі п'яний, а баба Талалайка безкостим язиком своїм мене дрочила” і т. д.), аж поки в „Хуторній поезії” знов вернеться до побожних споминів про зневаженого товариша. Народовець, демократ і щирий прихильник народних мас — згодом не може спокійно згадати про них, не пришивши таких епітетів, як „поганці”, „пічкурники”, „хами”, або з такими покликами обертаючись:

Народе без пуття, без чести і закона,
Що з вовчого (!?) на світ приходить лона („До Тараса за річку Ахерон”).

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих („До рідного народу”).

Навіть працюючи задля цього народу, не може вдержатись Куліш, щоб не вшпигнути його без жодної, здавалося б, потреби, — так, напр., подаючи український переклад світових творів, не проминув він okazji, щоб зробити собі втіху, отакого додавши комплімента:

На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний (ib.).

Такі ж, повні суперечностей були у Куліша стосунки й з минулим. Один із перших ентузіастів козаччини, що бачив у ній найвищий прояв національного українського духу — згодом зробився фанатичним ворогом її, що дійшов буквально до якоїсь манії козакофобства й слова „козак” не може вимовити, не приточивши до нього епітетів, з яких

„розбишаки”, „голота”, „п'янюги”, „казюки”, „чортівня” і т. ін. ще не належать до найгостріших. То тільки „по-п'яну снилось” —

Ніби воля з панським правом
На Вкраїні билась.
Ні, з порядком господарнім
Бились гультіпаки.
Через лінощі нетяги.
Через хміль бурлаки („Слава”).

„Снилось”, очевидно, й самому Кулішеві, що замолоду давав віру українським історичним джерелам і навіть сам їх обороняв од таких поглядів, якими перейнявся опісля, — перейнявся, бо їх komponували ніби „скозачені панки, діди істориків такі ж, як їх унуки” („Козацьким панегіристам”). Та й самих істориків не обминув Куліш важким своїм словом: не задовольняючись такими прізвиськами, як „розбишаки” та „гайдамаки”, він знизився просто таки до пасквільних творів на адресу Костомарова, Мордовця і всіх, хто не хотів його очима дивитися на історію. Куліш пізнішої мірки ні в чому не йме віри історичним документам і сучасним історикам українським:

Все-бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство.
За що світом колотило
Дикее козацтво.
Воля — шарпать панські села.
Честь — людей душити.
А лицарство — християнську
Кров річками лити („Слава”).

Все знайдете в Кулішеві по черзі: оборонця української автономії — і автора гімнів „єдиному цареві” та „єдиній цариці”, що найдужче доклали заходів до знищення тієї автономії; найвизначнішого заступника українського письменства — і чоловіка, який мало не пишається тим, що „изломаль украинское перо”; батька фонетичного правопису, що від нього й зветься кулішівкою — і автора прокльонів на той правопис, бо він, бачте, „рветь нашу связь съ первою русскою лѣтописью” (передмова до поеми „Куліш у пеклі”)... Без кінця й краю можна наводити приклади того, як трощить Куліш старих богів і виносить на п'єдестал колишніх ворогів, — і все це з однаковим захватом, так само категорично й нетерпимо, як попереду доводив цілком супротилежне. Не знайдеться, мабуть, ні одного питання, для якого не дав би Куліш двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш — це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критика, — якась трагічна фігура, що борсається в життєвих суперечностях, плутається, падає, знову встає й знову падає. По-різному пояснювали ці круті повороти: і „фанатизмом безпристрастія”, як Костомаров, і

роздроченим самолюбством, як Мордовець („пиха, мовляв, задавила”), і просто хворобою, але фактичні обставини не дозволяють спинитись цілком ні на одному з тих пояснень, зводячи все до цілої амальгами причин. І що найгірше — в цьому борсанні часто не доглянете того єдиного елемента, задля якого можна вибачити зраду старих думок, який несе з собою прощення за всі помилки: не чути ширості, похапливого шукання правди, переконання в тому, що от колись помилявся чоловік, а тепер помилку свою бачить і готовий направити хоча б ціною власного пониження; нема того благородного самобичування, що таку моральну красу надавало хисткій вдачі хоча б і „неистового Виссаріона”. У Куліша, навпаки, якось занадто акуратно одбуваються найрадикальніші катаклізми в думках і разом з лагідною поблажливістю до себе самого раз-у-раз проступає дуже багато незрозумілої якоїсь, безпричинної злості проти всього і всіх, і злість ота робить просто нестерпучою більшість останніх писань Куліша, не кажучи вже про те, що позбавляє їх усякої художньої вартості. Поезія для Куліша обернулася кінець-кінцем у важке версифікаторство, і „мовою богів” він просто зводить рахунки з нелюбими напрямками та особами. Та це здебільшого власне й не поезія зовсім, а публіцистика найгіршого сорту, бо до краю засліплена, вузька, обмежена, позбавлена доказів, висловлена докторальним тоном непогрішного оракула. „Культура” і „руїнники” та боротьба між ними — ось до чого зводить наприкінці своєї діяльності Куліш усі події громадського життя і в минулому і в сучасному, але його „культуру” часто од голої сили не одрізниш, а нещасні „руїнники” насправді бувають звичайно жертвами тієї дивної культури. Прочитавши які-небудь „Хуторні недогарки”, ці справжні, писав Грінченко, „недогарки розуму колись ясного і блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного” — просто неначе з якогось темного, вогкого льоху на ясний світ вийдеш. Страшно за людину робиться, що в душі своїй носила такий тягар ненависті — сліпої, неблаганної й несправедливої; боляче за талановитого письменника, що не зумів, саме коли треба було, спинитися й повернув свою музу на знаряддя тієї сліпої ненависті й незрозумілої злості. Щоб показати, до чого міг договоритися Куліш, я наведу одним-один зразок — картинку з кріпацьких ніби часів.

Народ
Що за козацтва був собі гультьай гулящий,
Робив не мало й нам (?). і москалеві шкод,
А за панів нових, що по ляхах постали,
Ці злидні в запічках сиділи (!) й волі ждали.
І справді ж бо жили пічкурниками хами.
На хлібі панському безштаньками росли,
Не дозирались, як там ходять за плугами:
Проте у них батьки й старі діди були.
Буяли по степах аж поти пастухами,
Поки дівчата їм кортіти почали.
Тоді вже очкурню підтягували в штанях
І мились у ставках, а то (!) і в панських банях...

Так звикли пічкури за панщини женитись,
Що воля (?) їм тепер чинити що-хотя:
Чи до смерти, мовляв, за векселі судитись,
Чи на степах й Амур здійматись без пуття,
Або один з одним за батьківщину битись
І на лихе навчать своє й чуже дитя.
А все-таки пани зістались винуваті.
Що ще було добра від хати і до хати („Хуторні недогарки”).

„Ненавистью и презрѣніемъ дышуть эти стихи. Католическій и уніатскій попь
временъ руины не могъ бы обращаться къ простолюдину съ большимъ ожесточеніемъ...
Могъ ли сделаться народнымъ поэтомъ человекъ съ такими дикими понятіями о добрѣ и
злѣ, какъ авторъ философскихъ выршъ и что удивительнаго, если творенія подобныхъ ему
мудрецовъ не произвели на народъ никакого впечатлѣнія. Такъ писал... самъ Кулішъ про
відомого намъ Климентія Зиновієва і мені здається, що цимъ Кулішевимъ присудомъ можна й
обмежитись щодо „Хуторнихъ недогарків” та іншихъ такихъ виплодівъ безперечно недужої
душі: „політичний звичай” і духъ Климентія дивнимъ дивомъ воскрес і вживився в Кулішеві
другої половини його діяльності.

Але далі от цихъ задушливихъ льохівъ притемненого розуму, — обернемося до того
другого Куліша, який надовго записав своє ймення в історії рідного письменства й якого
пізніший Куліш одцурався, охарактеризувавши, як „прежнього”.

Я прежній вам догоджував словами
Порожніми, як розум ваш козацький (!),
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі („Прежній”).

Нема чого й казати, що зовсім не тим дорогий для нас той „прежній”, чим корить тут
себе Куліш: зводячи пізні рахунки з „розумом козацьким”, він навіть себе самого обмов-
ляє, бо ніколи того, що тут собі накидає, насправжки не робив. Нам дорогий той
„прежній” Куліш тим, що у нього бриніла іноді справжня поезія, яка покинула пізнішого,
вертаючись до нього тільки зрідка немов на те, щоб цими lucida intervalla краще всю
глибочинь його занепаду одтінити...

Власне з цього погляду — художнього і разом ідейного — найвище стоять ті поезії
Куліша, що друкувалися в „Основі”, а потім увійшли до збірки „Досвітки”. Тут справді
стрічаються і щире почуття, і зразки високої поезії, до якої опісля тільки в деяких творах
із „Хуторної поезії”, „Дзвона” та „Позиченої Кобзи”, тільки в окремих місцях поем
„Магомет і Хадиза” й „Маруся Богуславка” та „Драмованої трилогії” і т. ін. міг піднятися
Куліш. Найменше тут і тієї рубаної віршем публіцистики, якої повно в тамтих пізніших
збірках. Справді можна сказати, що тут у Куліша —

Через край із серця
Рідне слово ллється („Заспів”).

Куліш тут не одцурався ще тих думок, яким уклонявся замолоду; він певен, що

Єсть у світі правда чиста
І добро, і воля, —

і своїми піснями мав надію засівати їх на „рідному полі”, на „ланах неораних”, де блукають „брати мої вбогі”:

Вони орють вас очима,
Скородять бровами,
Сіють тугу, поливають
Дрібними сльозами („Сам собі”).

Цю правду „прежній” Куліш найвище ставить у своїх вимогах до світу й людей; правда — не тільки програма його діяльності, а й підпора всього українства:

Ой тим ми на світі
Здавна держимося,
Що втеряти тільки правду
Одну боїмося („До братів на Україну”).

Поет тужить, що

Німують по Україні
Високі палати,
Густий морок окриває
Пахарській хати („Старець”).

Та він знає, що інакше й не може бути, бо історичні події й сучасність порізли оті високі палати од пахарських хат, і з-під пера його постають дужі строфи, якими розмежує Куліш народні інтереси од порожніх примх привілейованого стану.

Нехай знають на всім світі,
Як ми погубили
І гинучи, свою правду
Кров'ю записали.
Записали — прочитають
Неписьменні люде,
Що до віку із шляхецтвом
Згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,

Поти серце українське
З панським не зживеться („Кумейки”).

Коли писались вірші, що увійшли в „Досвітки”, Куліш був певен, що на такому ґрунті він довіку зостанеться, що всі питання для себе він уже вирішив: „годі по світу блукати, дороги питати”, — як казав він у передмові до поеми „Настуся”, присвячуючи її своєму товаришеві-вчителеві Хильчевському. Для нього нема сумніву, що через те постало лихо на Україні, „що багатий одцурався убогого брата”. В минулому бачив він високі діла во ім'я правди й волі.

В кого срібло, в кого злото
Та шляхетській клейноди,
А в нас правда, права воля,
Найлюбіша в світі доля.
Згине срібло, згине злото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Україні
По вік вічний не загине,
Тільки правда, права воля,
Буде всім жадана доля („Настуся”).

І поруч цієї правди бачить автор прибрану у всякі форми неволю, насильство дужих над беззахисним людом і велику боротьбу, в якій по один бік стоять прихильники правди й оборонці волі, по другий — власники срібла, злата і клейнодів. Нічого й згадувати, що симпатії тогочасного Куліша — в першому таборі, і його Голка з поеми „Великі проводи”, хоч і сам шляхтич, але вивчивсь правди у „тих людей, що по світу ширять розум новий”, і не вагається пристати до пригноблених і за їхнє щастя боротись:

Заковані брати мої
В шляхетські статути...
Пора, пора поскидати
Невольникам пути.

І мріє разом з Голкою й сам автор про загальну рівність, про однакове всім право:

Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На весь світ проллється,
Як забудуть братів браття
Мужиками звати,
Як у всіх нас на Україні
Одна буде мати („Великі проводи”).

І не раз потім цей давній Куліш озивався в старому Кулішеві і ці відгуки молодих мотивів єдині виблискують перлинами справжньої поезії в його тяжко віршованій, злостивій публіцистиці. Ось, напр., заспів „до Кобзи”:

Кобзо, ти наша утіха єдина...
Поки прокинеться сонна країна,
Поки діждеться своєї весни —
Ти нам по хатах убогих дзвони.
Стиха дзвони, нехай братнєє серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

Менше суперечностей зазнала у Куліша белетристика українською мовою, — може, через те, що майже вся вона належить до першої доби його діяльності. Останніми часами, захоплений, з одного боку, своїми працями „науковими”, якщо це слово можна прикладати до тенденційної препарації часто дуже багатого матеріалу, а з другого — перекладами на українську мову (св. письмо, твори Шекспіра, Байрона тощо), він взагалі мало звертався до белетристики, та й серед того, що іноді виходило з-під його пера, нема нічого по-українському писаного. Між белетристичними творами Куліша на першому місці треба поставити роман-хроніку „Чорна Рада” на сюжет подій 1663 року. Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після Гоголівського „Тараса Бульби”, і треба сказати, що автор із свого завдання вийшов досить добре. Як перша спроба українського роману, „Чорна Рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства, тим більше, що деякі постаті, напр., Кирила Тура або старого Шрама, Череваня, тощо, змальовано справді таки по-мистецькому, виразно й дотепно, як виразно показано й багато масових сцен та описів. Не можна сказати, щоб у романі Куліша не було специфічної Кулішевої тенденції, та й сам автор з нею не крився, виявивши свої думки в епілозі до російського видання „Чорної Ради”. Звідти довідуємось, що він хотів „выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политическаго ничтожества Малороссии и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертацией, а художественнымъ воспроизведениемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ”. Тенденція отака відбилась і на романі, а надто на позитивних його особах (Сомко, Леся, Петро), з яких автор поробив ходячі схеми, що задихаються під вагою всяких чеснот. Проте довести те, що хотів. Куліш не довів, давши просто галерею цікавих постатей і ситуацій. Автор ще не втратив був тоді художнього такту й почуття міри і художник спинив цього разу свавільну руку тенденційного політика. Цікаво зазначити, що найкраще Кулішеві вдалися і найсимпатичнішими в романі вийшли власне такі йому дуже несимпатичні постаті, як одчайдушний Кирило Тур, цей справжній герой хроніки й людина з лицарськими рисами, та його товариші, запорожці. Мимоволі прохопивсь автор добрим словом про нелюбих йому й тоді січових братчиків. Згадавши, що січовики якось припадали до душі людям, хоча й шкоди багато

їм робили. Куліш пояснює це — „може, тим, що Запоріжжя іспоконвіку було серцем українським, що на Запоріжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались і було те Запоріжжя — як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь”. Од цього критичного погляду, як далеко до того лайливого бурчання, що ним Куліш засипав козацтво і віршем, і прозою на старості-літах!

Менше вдатні вийшли у нашого письменника інші його історичні оповідання, як „Січові гості”, „Мартин Гак” та „Потомки українського гайдамацтва”, а також і російською мовою писані повісті, як „Михайло Чарнишенко” й інші. Багато в них розмов і мало дії, а вже найдужче цим творам вадить непоміркована ідеалізація дійових людей та загальна неколоритність. З інших оповідань побутового змісту кращі у Куліша — „Орися”. „Дівоче серце”, „Гордовита пара” та „Про злодія в селі Гаківниці”. Зате цілком незрозуміло, як з-під пера, що писало ці твори, могла вийти така нісенітниця, як „Сіра кобила”, що воскресила найгірші риси гостро і по заслугі Кулішем засудженої „котляревщини”.

Окрім поезії та белетристики. Куліш працював ще на полі етнографії, історії, публіцистики й літературної критики. Про етнографічну його працю вже сказано попереду, що ж до історії, то в ній був він занадто публіцистом, до того ж ще дуже хистким, міняючи не раз свої погляди як до часу, так і настрою. В історичних працях Куліша, обставлених з фактичного й документального боку дуже добре, багато можна знайти місць, що одно одне побиватимуть, як поставити їх поруч, своїми незрозумілими суперечностями, і то не в дрібних деталях, а в самих основах. Все ж годиться добрим згадати словом такі історичні праці Куліша, як „Історія України од найдавніших часів” (надруковано самий початок в „Основі”), „Хмельниччина” тощо — перші спроби популярної української літератури. Цікаві здебільшого публіцистичні й критичні статті Куліша, хоч і тут прикро іноді вражає читача претензійний тон диктатора, що не літературну роботу виконує, а ніби якісь декрети та маніфести пише. Кращі його праці і з цієї сфери належать до часів „Основи” та попередніх: „Обзоръ украинской словесности” — часто парадоксальні, але живо й дотепно написані характеристики Климентія, Котляревського, Артемовського-Гулака й Гоголя; „Характеръ и задача украинской критики”, „Простонародность въ украинской словесности” й низка окремих характеристик поодиноких письменників у тій же таки „Основі”, в „Хаті” та в передмовях до нарізного видання.

Плюсом чи мінусом була така повна внутрішньої суперечності й супротивних учинків діяльність Куліша? Мені здається, що це зайве питання, хоч воно раз-у-раз причувається, якщо не ставиться просто, коли згадується ймення цього з багатьох поглядів просто нещасного чоловіка. Власне, ті його твори, що могли б шкоду діяти, такі здебільшого нікчемні з художнього погляду, що ледве чи знайдеться тепер хто охочий перечитати їх до краю. Характерні для особи письменника, вони ніякого не мають інтересу для ширшого кола читачів. Справдилися тут слова не кого ж, а таки Куліша про Шевченка: громадянство само „явилося на току критики съ лопатою въ рукахъ” і одвіяло вже те, що треба й варто з Кулішевих творів читати. Пройде ще трохи, не багато літ — і цілком згризе неблаганний зуб часу всі оті „хуторні” я інші недогарки великого таланту й розуму, нажаль позбавленого отого могутнього регулятора, що виявляється у письменника

почуттям міри та самокритикою. В історії ж українського письменства зостанеться фігура бідолашного Куліша, що не зважаючи на всі свої помилки й хитання, все ж таки дуже багато реального добра й послуг зробив рідному краю. Видно, й самому Кулішеві траплялись *lucida intervalla*, коли він починав роздумуватися над своїм становищем „між Сцилою і Харибдою”, кажучи словами однієї його поємати, коли краска сорому кидалася йому в лице й палючим полум'ям його заливала. Принаймні, не раз у його ліричних віршах знайдемо жах перед тим, що полягти доведеться „без слави в могилі німій і нікому незнаній”. Правда, вірив він і в те, що Україна не забуде „свого бідолашного сина”: „від тебе, моя нене, його туподумство людське не заслонить”. Певна річ, не заслонить, — тільки не туподумство треба винуватити, що ніби збиралося це зробити, а насамперед власні ж авторові вільні і невільні помилки, яких багато він же й спокутував ще за життя своєю самотністю, відчуженням од усього, чим власне жив цілий вік, хоч і ненавидячи часами та проклинаючи. Туман ненависті розійдеться і напевне без прокльонів ім'я Куліша згадає суд історії серед тих, хто відродженню рідного краю послужив словом і ділом.

3. Олекса Стороженко (1805 — 1874) своїм настроєм та поглядами найближче підходить до старого покоління людей, дарма що вся його літературна діяльність минала вже після Шевченка. Талановитий оповідач, неабиякий знавець народної мови, якою вмів орудувати просто по-мистецькому, Стороженко стояв якось осторонь од українського руху і як письменник жив здебільшого або в минулому, або в фантастичних вигадках кохався, ніби не маючи охоти взятись до списування того, що було перед очима. Може це сталось через обставини особистого життя автора, що змалечку одірваний був службою од рідного краю й не міг повсякчас поновлювати старий запас відомостей свіжими враженнями; може, в самій вдачі його таїлось щось, що відтягало його від реального побуту в країну фантазії. „Наша українська врода”, — так закінчив Стороженко оповідання „Закоханий чорт”, — „нагріта гарячим полуденним сонцем, навива на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на сонці і складається у копи й скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом, складається у народні оповідання й легенди”. До таких власне легенд і належать усі Стороженкові оповідання; більшість із них навіть приписку мають — „з народних уст”, бо й справді в основі кожного лежить народний переказ, легенда, анекдот. Багато природного мистецтва в цих оповіданнях, багато грації й щиро українського гумору. Це наче гарненькі брязкотельця, оброблені рукою справжнього майстра, але чогось більшого понад зовнішню красу вимагати од них не можна: автор ніколи не сягає в глиб події, не спиниться над внутрішнім її змістом, а промайне зверху над подіями, беручи їх здебільшого з гумористичного боку. Рідко коли цей звичайний у Стороженка гумор перекинеться в рефлекс, у задуму. „Яка то наша гарна старовина була! Що то за люди, що то за душі були в нас під ту велику руїну!.. Тільки й життя нам споминками. Ну, та дарма! Хоч один дуб зоставсь, та багато на ньому жолудів. Матуся наша, Вкраїна, не покинула нас без свого благословення” („Матусине благословення”). Та й ці рефлексії у Стороженка скороминуші й так само не переходять углиб душі, а лишаються якось зверху. Кращі оповідання нашого автора, як „Матусине благословення”, „Закоханий чорт”, „Дорош”, „Голка”, „Вуси” і т. ін. — і то вже скидаються на гарно й дотепно розказані анекдоти на народні теми. Ще більш анек-

дотичного в інших оповіданнях („Вчи лінивого не молотом, а голодом”, „Скарб” тощо), доходючи іноді до крайньої міри, коли очевидно виступає вже прикра тенденція насмішити читача, не розбираючи гаразд і чим („Не в добрий час”). Оповідання Стороженка читаються залюбки, легко, та легко ж і забуваються, не кидаючи в душі глибшого враження, не засіваючи того зерна плодючого, що має прорости й урожай дати. На ширший масштаб задумана була у Стороженка одна тільки поема — „Марко проклятий”, у якій автор хотів змалювати вічного мандрівника, вигнанця, що карається за свої гріхи, бо ні земля його не держить, ні пекло не приймає. Стороженко „виносив під серцем” свою поему, більш тридцяти років над нею працюючи, і... все ж покинув її, на жаль, нескінченою. На жаль, — бо широтою малюнку й пластикою вона мала бути найкращим з усього, що нашому письменству дав Стороженко.

Найбільшої популярності в українському письменстві початку 60-х років зажили твори Марка Вовчка. Ймення це довгий час було якимсь загадковим псевдонімом, що його з слів Куліша приділяли звичайно до подружжя Маркевичів — Опанаса і Марії. Тільки недавніми часами, — дякувати В. Доманицькому, що опублікував дуже цікавий матеріал і по-лицарському виступив на оборону авторства Марії Марковички (1834 — 1907), — справу вияснено більше й туман потроху починає розвіюватись. Дослідами Доманицького авторство Марії Марковички доведено майже напевне, принаймні поставлено на такий ґрунт, що нехтувати цілком небіжки вже ніяким чином тепер не можна.

„Народні оповідання” Марка Вовчка, що вийшли вперше 1858 р., одразу блиснули на нашому літературному небосхилі „зіронькою святою”, писав Шевченко, звернули на себе загальну увагу й викликали великі надії на автора. Першою ж книжкою своїх оповідань новий автор став у центрі нашого літературного руху, сам Шевченко привітав Марію Марковичку як наступницю й літературну доню свою. Слава Марка Вовчка розійшлась і поза межами українства: на російську мову „Народні оповідання” перекладає такий майстер слова, як Тургенев; Добролюбов присвячує їм одну з більших своїх праць. І цілком натурально, що твори молодой авторки звернули на себе скрізь увагу: в „Народних оповіданнях” зійшлося разом усе — і гарна, принадна, мистецька форма, і чудова щиронародна добірна мова, й сила справжнього чуття, і глибокий зміст поважний, і вміння зачепити найчутливіші струни в серці у читача і знання та досвід життєвий, і волелюбні, гуманні погляди. Враження од цих оповідань сучасники прирівнювали до враження, що викликав був свого часу знаменитий роман Бічер-Стоу з життя американських невольників. Протест великий, крик проти кріпацької неправди і всякого поневолення вперше після Шевченкових пісень залунав тут з новою силою, зачаровуючи своєю красою, і це висловив сам Шевченко в своїй поезії „Марку Вовчку”:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких

Людей неситих.

І справді, оповідання Марка Вовчка, в яких змальовано кріпацьку долю, повно і всіма сторонами охопили цей куточок життя і складаються разом на цілу картину кріпацького бідкування. І повсякчасні злидні щоденного животіння кріпаків („Інститутка”, „Ледащиця”, „Отець Андрій”, „Одарка”), і поневолення („Козачка”), і радісний момент визволення („Викуп”, „Ледащиця”), і перші зародки протесту — то пасивного, як у тієї „ледащиці”, то могутнього — все знайшло свій одлиск на тій картині. Сумна вона невимовно, як сумне було наше село під час отого дикого ладу, нестриманої волі людини над людиною. „Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи” („Інститутка”), — таким виступає село в оповіданнях Марка Вовчка. Хоч би які іноді ясні та радісні події траплялись — завжди темною хмарою за ними стоїть ота кріпацька неволя, завжди рука ворожа потрапить розбити скупі хвилини тихого щастя. Усі герої Вовчкових оповідань, oprіч хіба вже до решти забитих, тільки й живуть надією на визволення з того пекла. „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!” („Інститутка”). Навіть найми — рай, якщо рівняти їх до кріпацтва, бо „це лихо дочасне, не вічне”. На поневолення навіть поодиноких осіб люди дивляться просто як на громадське якесь нещастя. Як виявилось, вільна козачка Олесья задумала „з кріпаком понятися”, — „то так і забурчало по селу, мов у джерелі: як то можна! та де це видно! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака віддавалась!” І парубоцтво збирається не пустити Олесю силою — „нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором” („Козачка”).

Всі ці оповідання визначаються тоном щирого смутку над людською долею та гуманного спочуття до кріпацького бідкування, і це надзвичайно забарвлює ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов у дуже простенькі рямці оправлені. Особливо надає їм щирості й теплого ліризму манера автора подавати оповідання од першої особи, од того, хто сам переживає те, про що оповідається, — манера, яка з того часу надовго запанувала в українському письменстві. І автор ніде од себе не додасть ані рисочки, не кажучи вже про обурення проти „людей неситих”: просто, але колоритно говорять за себе самі образи і це тим більше враження справляє, що не дає йому розпорозитись на зовнішніх почуваннях, а все збирається в глибині душі, викристалізовуючись там у тим дужчий протест проти нелюдського права, що людей людям віддає на поталу.

Марко Вовчок на самій кріпацькій неволі не спинився. Власне, за часів, коли з'явилися перші його оповідання, дні кріпацтва вже минали, от-от мало воно впасти, і автор, завдавши йому дошкульних ударів, незабаром міг перейти й до інших форм неволі. Так, в одному з найкращих оповідань Марка Вовчка „Сестра” нема кріпацького лиха, зате виявлено взагалі лихо наймитське і — головна річ — повна безпорадність людська перед ним. „Важко, Боже, як — ледачому годити! — закінчує своє оповідання безталанна наймичка. — Та вже найнялась, як продалась, — треба служити. А добуду року, то, може, дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!” („Сестра”). Оповіданнями того типу, як „Сестра”, „Дев'ять братів і десята сестриця Галя” тощо, Марко Вовчок близько підходить уже до тих сучасних форм неволі, що

народились на руїнах кріпацького ладу, і дає перші зразки нової визвольної літератури. В картинах громадського змісту — найбільша сила Марка Вовчка. Слабше виходили у нього просто психологічні проблеми, яких автор не раз пробував торкатись, очевидно, не задовольняючись добре йому відомою сферою соціальної психології. Такі твори, як „Від себе не втечеш”, почасти „Кармелюк”, а надто довгі й без міри розтягнуті „Три долі”, вражають своєю ненатуральністю, підсоложенням, подекуди просто афектованим тоном. Персонажі й тут із тих самих, авторові добре відомих народних кругів, але вчинками своїми вони більше скидаються на салонних героїв, ніж на наших селян; вони зовсім не живуть власним життям і здаються тільки блідими тіннями інших постатей, невиразними копіями гарних зразків. Який-небудь Чайченко з повісті „Три долі”, незважаючи на свою мову й одягу, — типовий „лишній чоловік” з інтелігентських кругів, що з легкої руки Тургенева саме запанував був тоді в російському письменстві. Марко Вовчок — талант переважно гуртовий, що схоплює прикмети мас, а не осіб, що вміє накидати загальну картину масового руху, вміє виразно виявити середніх людей психологію, та не вміє індивідуалізувати своїх героїв. Через те так невдатно й виходять у нього люди з міцною волею, з дужою індивідуальністю, з кипучою натурою і так гарно — оті дрібні люди гурту, а з-межи них найкраще жіночі образи. Жіноча постать — тиха, покірлива, терпляча, довірлива та любляча, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному її слову віри діймаючи, не вдаючись у зневір'я і для себе нічого не домагаючись — це улюблений був образ Марка Вовчка. І треба правду сказати: з надзвичайною симпатією та любовістю вимальовує автор оці тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось ніжного тепла та сумовитої ласки.

„Коли вмер Опанас Маркович (1867 р.) то й Марія вмерла для літератури української”, — так писав історик українського письменства кількадесять років тому. І тоді він мав право сказати це шорстке слово, що з того часу зробилось було загальноприйнятим серед українського громадянства. Тепер ця думка вимагає пильного перегляду, бо останні часи, починаючи з р. 1902, воскресили загадковий псевдонім, принісши кілька нових творів „під фірмою” Марка Вовчка, — нових, правда, тільки через те, що довгий час лежали вони недрукованими. Всі ці нові оповідання („Чортова пригода”, „Пройдисвіт”, „Дяк” і інші) до старого надбання Марка Вовчка не додають нічого нового, не змінюють літературного обличчя нашого автора. Ще першими своїми спробами Марко Вовчок виявився весь, давши високі зразки повістєвого письменства, тієї запашної прози, перейнятої всіма прикметами щиронародної мови, з визвольним змістом, з гуманним світоглядом, яка величезне враження зробила не тільки на сучасників, а й на пізніші покоління. Не будемо тут казати про безпосередніх наслідувачів Марка Вовчка, але сліди його стилю й літературної манери можна знайти в перших творах у таких наших письменників, як Федькович, Левицький, Мирний, Франко й інші. Чим був Шевченко в українській поезії, тобто величним зразком форм і змісту пізнішим поетам, тим став Марко Вовчок для белетристів, хоча, звичайно, таланти обох письменників і не можна рівняти. Марко Вовчок у тій сфері, з якої почав, виявився цілком ще на початку 60-х років, але може бути, що за добрих обставин він перейшов би до сусідніх і, розвиваючись крок за кроком, дав би щось більше, величніше. На жаль, на тих перших спробах талант його спинився, — чому, на це ми ще не маємо відповіді. Куліш пророкував колись, що Вовчкові оповідання

„стануть з часом основою словесності нашої народної”, — і це давно справдилося: вони справді стали за ту основу, на якій снується поткання нашої художньої прози. „Народні оповідання”, коли рівняти їх до Квітчиних повістей, це великий крок уперед у сфері художньої прози; це вже зовсім дозрілий витвір художньої творчості, гармонійне поєднання свідомої думки з літературним талантом великої міри. І жаль немалий спадає на думку, що Марко Вовчок не піднявся над своїми першими творами, хоч міг, і не дав того українському письменству, що вони провіщали. Він блиснув раптом і раптом же згас...

Проте навіть рано згасши, талант Марка Вовчка не перейшов марно в нашому письменстві, а викликав як згадано вже, до життя цілу школу письменників менших силами, але все ж таки досить помітних на полі нашої белетристики. Перед між ними веде найстарша віком з ветеранів нашого слова, що одсвяткувала р. 1910-го 50-літній ювілей своєї літературної діяльності Олександра Кулішева (псевд. Ганна Барвінок, 1828 — 1911), поет горя й бідуння жіночого. У неї трохи вужча сфера творчості, обмежена психічними переживаннями жінки-селянки, але в цій сфері авторка почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги. Оповідання Ганни Барвінок — здебільшого фотографічні малюнки, мало не стенографічне записані пригоди з життя, що подають цікавий матеріал до народної психології, звичаїв, побуту. Кращі з них — „Не було змалку, не буде й до'станку”, „Перемогла”, „Русалка”, „Лихо не без добра”, „Восени літо”, „Вірна пара”, „Квітки з сльозами, сльози з квітками”. Нещасний у житті Петро Кузьменко (1831 — 1867) написав гарне оповідання „Не так ждалося, да так склалося” й кілька симпатичних поезій, але рано зник з літературного обрію. По кілька нарисів дали: Митрофан Александрович (псевд. Митро Олелькович, помер 1881), Матвій Симонов (Номис, 1823 — 1900), Степан Ніс (помер 1900). З другорядних письменників, що виступили на літературну ниву за часів „Основи”, згадаємо ще Василя Кулика (помер 1870) з його баладою „Загублені душі” та кількома поезіями; Олександра Навроцького (1823 — 1902), Миколу Вербицького (псевд. Миколайчик Білокопитий, 1843 — 1909), Володимира Александрова (1825 — 1893), що опісля найбільш відомий був своїми перекладами („Тихомовні співи на святі мотиви” й ін.), оперетами — „За Немань іду” та „Ой не ходи, Грицю, та на Вечорниці” й виданням двох випусків збірника „Складка”. Одинцем стоїть Василь Мова (псевд. Лиманський, 1842 — 1891), якого твори поетичні („Козачий кістяк”, „Три деревини” й ін.) та драматичні („Старе гніздо та молоді птахи”) майже всі з'явилися вже по смерті автора і є швидше історико-літературним матеріалом, ніж сучасною продукцією.

Одні з цих письменників, подаючи першими дебютами гарні надії, появили дуже малу літературну продукцію, переставши зовсім писати під час лихоліття; інші не відзначались тим творчим талантом, що виводить письменника на шлях самостійної творчості серед наслідувачів якомусь більшому письменникові. Всі вони мали два зразки перед собою: в поезії — Шевченка, в белетристиці — Марка Вовчка, і здебільшого з-під впливу їхнього не виходили. Але поруч згаданих рядових діячів 60-ті роки дали чимало письменників і більше самостійних, які згодом стали в передніх лавах нашого письменства, хоча ні один із них не використав цілком свої сили через надзвичайно важкі обставини нашого громадського життя. До таких письменників належать: Щоголів, Глібов, Руданський,

Свидницький, Мордовець та Кониський.

4. Яків Щоголів (1824 — 1898) почав писати ще в 40-х роках (у „Молодику” Бецького), та після суворого привітання од Белінського на довго змовкає. В 60-х роках ім'я Щоголева знову з'являється в Кулішевій „Хаті”, потім знову цілі десятиліття поет не озивається жодним словом аж до 1876 р., коли здебільшого й складено ті поезії, що увійшли до першої збірки його віршів „Ворскло” (1883). Протягом 90-х років поезії Щоголева друкуються в „Зорі”, а р. 1898 виходить друга збірка — „Слобожанщина”. Видима річ, що письменник, який розтягнув свою діяльність більше, ніж на 50 років, до того ж із такими величезними антрактами, не міг увесь час додержуватися якогось одного настрою. І справді в поезії Щоголева ми стрінемо і романтичні нотки з часів молодого віку, і реалістичні малюнки пізніших літ, і гарні ліричні п'єски на зразок народної пісні, і поезії на громадянські мотиви, й нарешті лірично-філософські рефлекси. „Яко поет правдивий, а не підспівач, — писав про Щоголева в „Хаті” Куліш, — має він у своєму голосі щось праведно своє, якусь власну повагу і красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядишся; не чуже-бо добро він собі присвоїв, а своїм власним добром нас чарує”.

Ліричні поезії Щоголева — це прегарні малюнки української природи, українського життя, як-от „Косарі”, „Вечір”, „Черевички”, найпаче — „У полі” з такою прегарною картинкою:

Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле...
Вітер віє-повіває,
Казаночок закипає.
Ой хто в лузі — озовися!
Ой хто в полі — одкликнися!
Скоро все засне під млою,
Йди вечеряти зо мною.
Зву... Луна за лугом гине,
Із-за хмари місяць плине...
Вітер віє-повіває,
Казаночок простигає.

Друга категорія поезій Щоголева — на історичні теми, як „Хортиця”, „Безродні”, „Неволя”, „Опізнівся” й інші, перейняті елегійним смутком за минулою на віки бувальщиною.

Воля божа, воля божа...
Гей пропало Запорожжя!
Йду та й бачу — степ широкий,
Стугонить Дніпро глибокий.

Поет шукає слідів славного минулого, але невтішний приносить із свого шукання

досвід:

А Дніпро реве-гуркоче
Говорить мені не хоче
І сердитий в скелі б'ється.
З скель до моря подається.
З моря вітер повіває.
Материнку колихає;
Материнка важко плаче:
„Опізнився ти, козаче („Опізнився”).

Проте людина з чутливим на громадські потреби серцем не може при самих ідилічних картинках та романтичних згадках зостатись. Нові обставини життя в рідному краю викликали й нові мотиви у Щоголева. Він стає поетом неволі свого народу, поетом його поневолення. В поезії „Верцадло” показує автор в окремих малюнках долю рідного краю, власне — Слобожанщини, від перших днів вільного життя на слободах до злиднів останнього часу:

Дивлюся я — з мужицьких ніг
Упали ланцюги й кайдани.
І ждав я в той великим час.
Щоб сонце з неба засміялось. —
Так промінь гаснув і погас, —
І сонце в хмари заховалось.

Нові злидні, новий гніт важким мороком наліг на села.

Бачу, що голоті
Доля невесела —
От я взяв та й кинув
Хутори і села.
В городи пішов я
Тихою ходою:
Мусів там шукати
Все ж таки спокою („Покій”).

Дарма: і там не знайшов поет, чого шукав, — та й не міг знайти ніде, oprіч хіба пустині безлюдної. Скрізь між людьми картини горя й гніту, сліз і неволі вражали поета, розгортаючись у безкінечний клубок людського бідування — невеселий синтез життєвих вражень.

Бачив я, як сильні правду
Бішенно топтали.

Як у бідного багаті
Крихту одривали;
Як сірома попідтинню
Згорблена тулялась,
Над роботою за скибки
Кров'ю обливалась;
І як мати неодмовна
Хворую дитину,
Пригортаючи до серця.
Кутала в ряднину;
Як ту вродницю побідну
Лихо заїдало,
Й молоде та пишне тіло
Дарма пропадало, —
Все я бачив, од усього
Серце надривалось
І тоді журливе слово
На папір прохалось („Струни”.)

Оцей журливий настрій і панує в поезії Щоголева. Не був з нього завзятий борець, ні пророк натхненний, ні навіть сатирик, що гострим словом картає вади людські. Це просто спокійний обсерватор, що приглядається до життя й записує свої спостереження, з погляду спокійно, навіть холодно, але все-таки у читача іноді мороз піде поза спиною од тих ніби холодних малюнків. Пригадайте „Шинок”. Спершу просто ідилія з тією пляшкою, що так добродушно собі „візьме та й кивне”, і тільки дочитавши до краю, бачите, що під тією ідилією таїться, а разом і під тим спокоєм, з яким розказує про неї автор. Єдине, на чому спочиває Щоголів — це картини тихої праці, і він уміє їх малювати лагідними тонами, складаючи в широкий образ трудового життя.

Бережно зняв я з верстату основу,
Людам роботу розніс і роздав, —
То ж мій спочинок; теперички знову
Барда направив, нитки наснував.

І як нитки на основі, снуються за роботою й думки ткачеві про своє життя; непомітно час лине:

От і заснули по лавах хлоп'ята;
Крикнув цвіркун, догора каганець;
Трохи притихло; побільшала хата;
Швидко вже буде й роботі кінець.
Швидко... А все-таки стукає ляда.
Бігає човник відтіль і відсіль...

Човник і ляда — ткачеві порада,
Барда і цівки, ви — хліб його й сіль („Ткач”).

Старечим, щиро-філософським супокоем справді оддають деякі з останніх поезій Щоголева. Його „Суботи св. Дмитра” гарно передають настрій людини, що оглядається на пережите та згадує минулий шлях свого життя й ряд постатей, що на ньому стрічались і навіки вже пішли туди, звідки нема вороття.

О, звесели, мій Боже, їх
У житлах праведних твоїх, —

цей рефрен ніби покриває собою оті живіші почування, що могли б викликати й розворушити споминки, і готує останній акорд скінчених із життям рахунків:

І тих, хто тут без смутку жив,
І тих, хто страждав і терпів,
І хто був грішний, хто святий —
Їх дії милостю покрій.

Назважаючи на громадянські мотиви своєї поезії, Щоголів увесь вік прожив одлюдком з громадського погляду, весь час осторонь стояв од громадського життя й од людей, як той його самотній лебідь, що „прагнув тільки волі, волі та спокою в самоті”. Оця пісня про самотнього лебедя була лебединим співом і самого автора, — і він зійшов з світа неначе та велична птиця, — так:

Гордовито умирає
Непривітаний співець („Лебідь”), —

непривітаний за життя, може, через те тільки, що сам тікав од привіту й ховався з своїми співами.

Супротивлежністю з деякого погляду, спокійно-суворому Щоголеву був м'який і лагідний Леонід Глібов (1827 — 1893), найпопулярніший між українськими байкарями. Кращі поезії його перейняті такою теплотою почування й щирим ліризмом, якого не можна проминути без зворушення. Всі, певне, знають чудовий малюнок Глібова „Стоїть гора високая” з журливим акордом:

А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Таким же щирим, проникливим ліризмом чутливого серця перейнято й інші його поезії „Nocturno”, або „Вечір”:

Чи згадуєш, дівчинонько моя,

Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?

Од захвату особистими переживаннями автор переходить іноді до ширших картин. Так, прегарний ідилічний малюнок „У степу” кінчається зовсім не ідилічним спогадом про загальне руйнування природи під тиском нових обставин життя. В степу „бренив густий зелений гай”, пам'ятний поетові із споминів молодого віку, коли так легко жилося, вірилось, коли „про щастя, про любов надія там шептала”. І от

Підкралася кишень грошовита.
Хтось без жалю веселий гай зрубав, —
Понівечило все чиесь життя ледаче.

Цей зруйнований куточок символізує поетові образ загального руйнувища, що так само заподіює „чиесь життя ледаче” над природою і над дорогими людям пам'ятками.

О, скільки є могил, де спить життя козаче!
Та де ж вони? Де їх тепер шукать?
Ніхто, ніхто над ними не заплаче:
і плакати нікому, і плакати не велять.

Елегійний смуток у Глібова часто обертається в гумористичні тони, коли поет на все кругом споглядає крізь лагідну усмішку. Це не жалкий сарказм, навіть не ущиплива іронія — це просто веселий жарт, до прикладу вигаданий, не образливий, не пекучий. Такий, напр., характер має напівжартівливе, напівсерйозне поетичне *profession de foi* Глібова „Не плач, поет”.

Не плач, поет! Жалійсь про все собі самому,
Неси в могильний свій скиток...
„Він, скажуть, гореньком не докучав нікому,
Йому хвала, йому вінок”.

Таким же лагідним, добродушним жартуном був Глібов і тоді, коли під псевдонімом „дідуса Кенира” друкував свої віршовані загадки, приказки й акровірші на сторінках дитячого „Дзвінка”. „Дідусь” любив свою малечу аудиторію, та й вона віддячувала йому тим самим і між письменником та експансивними читачами зав'язались теплі дружні стосунки, листування, привіти. Глібов знав душу дитячу, любив дітей, умів потрапляти на їхні уподобання й був найкращим письменником для дітей у нашому письменстві. Через те і його байки своєю художньою простотою так подобаються малечі й принаджують її до себе.

Байки Глібова, що найбільшої слави здобули своєму авторові, наскрізь перейняті

українським колоритом. Хоча він часто бере загальносвітові теми, не раз оброблені байкарями всього світу, але завжди вміє прибрати їх у оригінальне вбрання. Не тільки люди, але й звірина у Глібова мають виразно національне обличчя, розроблене й видержане до найменшої рисочки в національно-українських тонах. Напр., його горобець („Горлиця і горобець”) — це типовий український жевжик, легковажний, на все здатний, безтурботний; його вовк („Вовк та ягня”, „Вовк та мишеня” і ін.) — типова фігура українського хижака, злісно-понура, мстива, уперта; обставини селянського життя, напр., у байці „Вареники”, всі розмови, жарти, приказки — все це ніби живцем схоплено в українській хаті. Байки Глібова — не механічно зроблений переклад чужих творів, а оригінальна творча робота; автор тільки канву бере чужу, але гаптує по ній власні свої мережанки. Так само вміє він оригінальним бути і в науці, в моралі своїх байок, скрізь виступаючи прихильником правди та добра. Розказавши, напр., байку про солом'яного діда, автор додає:

Такі діди і між людьми бувають
І нічогісінько не помагають,
А час би людям перестать
Солом'яного діда пхать
І тільки горобців смішити;
Тепер не пугалом добру навчать,
Нам треба іншого бажать —
Живого слова правди і просвіти.

Правда, просвіта, чесне життя — це звичайна в байках Глібова мораль („Жук і бджола”, „Хмелина і лопух” і ін.). Любить він і „святую старовину” згадати, прикладаючи з неї слово до своїх байок; але над усе ставить він рідний край та любов до нього. Байки „Перекотиполе”, „Мандрівка” й інші показують,

Що в світі божому нема кутка без горя,
Не тільки тут, а і по той бік моря, —

та все-таки миліший над усе людині рідний край. Байкою „Бджола і мухи” Глібов хоче сказати, що трудящі істоти більше рідний край шанують і міцніше з ним зв'язані, тоді як гулящим — „там хороше, де нас нема”, а власне — де хороше — там і рідний край. Деякі з байок дають гостру сатиру на громадські стосунки, як ота, напр., чудова простою й мистецькою обробкою байка „Вовк та ягня”:

І вовк ягнятко задавив...
На що йому про теє знати,
Що, може, плаче бідна мати
Та побивається, як рибонька об лід:
Він вовк, він пан... йому не слід.

Головна заповідь нашого байкаря — „кохайте широко правдоньку”, і це він мало не кожною своєю байкою підкреслює, виставляючи й доводячи всіма сторонами оту потребу жити по правді. Цей етично-гуманний настрій ще більш додає вартості творам талановитого українського байкаря, якого ніхто ще не перевершив у нас у цій сфері поезії. Художньою мірою своїх байок Глібов стоїть поруч такого майстра, як Гребінка, але переважає його щодо числа розроблених тем. Глібов не пішов слідом за своєю „Хмарою”, не проливав води над широким морем, а одволожував прохолодою свого поетичного хисту рідну сторону, не тільки байкою, а всією своєю діяльністю проказуючи:

Над селами, над нивами,
Над тихими долинами —
Там славонька твоя.
На кожну стеблиночку
Пошлеш одну росиночку
І віку додаси, —
А морю широченному,
Глибокому, силенному
Води не надаси („Хмара”).

Не витратив марно своєї сили живущої Глібов, і популярність його байок серед отих сіл і нив та тихих долин — найкраща подяка симпатичному байкареві за доцільний ужиток свого поетичного таланту.

„Порвалось цінне намисто і порозсипувались дорогі перлини: деякі знайшлися і збереглись од загибелі, інші ж покотились геть далеко, так що годі їх досі зібрати” — кращих слів, ніж оце дотепне порівняння проф. Огоновського не можна добрати, щоб охарактеризувати нещасливу долю не тільки поетичної спадщини Степана Руданського (1830 — 1873), а і його самого. Був це перший, може, по Шевченкові поет на Україні, якому сила поетичного таланту давала надію на велику й корисну для рідного краю діяльність. І через лихоліття українського письменства та безпорадність українського письменника величезна частка тієї сили марно розтрачується, розмінюється на порожні блискучки, як більшість „приказок” Руданського, та й те, що він дав, майже не бачило друкарського станка за життя автора. В „Основі” надруковано либонь із п'ять його пісень та в „Правді” одну рапсодію з „Іліади” — ото і все, що міг бачити (а чи бачив?) Руданський із своїх творів надрукованого. Решта ж писалось набезбач, без надії, що колись вийде на люди; письменник ішов наосліп, не маючи ні заохоти, ані поради, марнував без доцільного вжитку свій талант, знеохочувався й занепадав на силах у своїй самотині, і тільки й його було, що кликати до своєї долі щербатої:

Голе, голе моє поле,
Де ж ви, ясні квітоньки?
Позгасали, поспадали,
Як на небі зіроньки,
І стебло пересхло,

Як билина полягло.
Доле ж, доле, моя доле!
Верни ж мої квітоньки,
Верни діти, мої квіти,
Верни ж мої зіроньки.
Але ба — не сівба.
Не мине моя журба („Пісня”).

Находило й гірше:

Прийшла смерть моя,
Легке точиться („Моя смерть”), —

а кругом ні душі близької, ані слова жалю чи потіхи.

І при гробі не заплаче
Ніхто в чужині, —
Хіба чорний крук закряче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем па мені („Чорний кольор”).

Тяжка самотність і як людини, і як письменника цілий вік гнітила Руданського, якому доводилось опріч того, боротися й за свої переконання, за свою свідомість національну. Ось що пише він у листі до брата про непорозуміння свої з батьком: „Заказують мені мою рідну мову. Заказує батько. Але в мене був прадід і прапрадід: вони мені не заказали. Не слухає батько мої мови, — зате мене і по смерті, може, послухає штирнадцять мільйонів моїх одномовців... Батько, може, не любить своєї мови через те, що нею говорять у нас мужики. А ніби то в Московщині не говорять мужики по-московськи? Да і чим ми луччі від мужика? — всі ми рівні і у Бога, і у природи”. От за віщо доводилося справуватись Руданському в житті з близькими нібито людьми!

Гірка так само доля Руданського й як поета. В ходячій репутації з нього зроблено якогось веселого, безжурного шибайголова, що сміявся на потіху веселим людям у своїх приказках чи співомовках, як звав Руданський свої пісні. Але нічого не може бути облуднішого й образливішого над цю ходячу репутацію: трудно знайти песиміста більшого за цього неначе веселого автора. Кращі ліричні його поезії повні того розпачливого смутку, від якого душа на частки рветься, та й у веселих співомовках знайдете такі „веселощі”, що од них неначе приском сипне на вас:

І направо — старій бабі
Смерть підписує патент,
А наліво без копійки
“Б'ється з нуждою студент („Студент”), —

теж певне кандидат через хронічну голодовку („другий місяць без борщу”!) на страшний патент од смерті. Правда — весело?... Або пісня-стогін п'яниці, що виливає увесь жах тієї звичайної буденщини, серед якої жили мільйони кріпаків:

Та тяжкі мої болі більні.
Бо не маю я волі вільної.
Запряжу воли — потом миюся,
Розпряжу воли — на бік хилюся;
Повалюсь на бік, не здрімаюся,
Знов на панщину підіймаюся...
Відроблю чуже — „Жінко-душечко!
Приголуб мене, щебетушечко!”
А вона у плач, розголоситься,
На своє жене, бо й те проситься!
І змордуєшся, закропляєшся,
А вона у плач — запиваєшся! („П'яниця”.)

„Ой я п'ю тепер, моя любая!” — такий висновок із цього безнадійного, як темна ніч, безпросвітнього життя, не здасться вам несподіваним. Це натуральний, психологічно оправданий, більше — неминучий кінець того становища, коли чоловік тільки й може „болі більні” згадувати. Прочитайте ще „Над колискою” — поезію, в якій бідолашна кріпачка снує над синоюю колискою думки про майбутню долю своєї дитини, — це теж гарна ілюстрація і до звичайної буденщини, і до того, як до неї автор ставиться; прочитайте „Могилу”, де немов долю рідного краю змальовано алегорично — і ви оціните силу свідомості поета та любові його до батьківщини, але разом переконаєтесь і в тому, як немилосердно перекривила обличчя Руданському ота рутинна репутація, веселого та безжурного пустина з нього зробивши.

Але цей песиміст не хилиться перед лихом і може здобутись часом на такі бадьорі ноти, до яких не зразу вишукаєш щось рівне красою й силою в нашій літературі. В поезії „Гей, бики” повно тієї надії на перемогу над лихом, якої й тяжкі обставини не можуть до краю винищити.

Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах, —
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях!
А чересло моє ізліва,
Леміш із правої руки
Зітнуть і корінь того зілля, —
Чого ж ви стали? — гей, бики!

Поет одне проти одного ставить лагідне, ласкаве та гнучке безсилля і могутню силу, вічний протест проти обставин, і віддає останньому перевагу, хоч би тяжка за нього була розплата.

Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпись, —
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись („До дуба”).

І паралельно, широким розмахом малює поет долю гнучкого безсилля, „що без слави в багні, як трава, зогниє”, і могутчої сили, яка навіть своєю голосною, славною смертю прислужиться справі протесту. Ту ж саму думку, тільки вже відповідно до людських обставин, надзвичайно гарно висловлено в поезії „Наука”, — цій антитезі двох напрямів, двох практичних філософій: гнучкої покірливості, що має на меті ідеал рабів — пролізти в люди і „з полем батьківським розпрощатися”, і твердої, впевненої непохитності в поглядах та праці, що, навпаки, ще тісніше зв'язує з тим рідним полем і непохитний ставить ґрунт під ногами.

Спина з похилу не іскорчиться,
Чоло з пороху не іскривиться, —

такою філософією воює гнучка рабська мораль. І проти неї гордо повстає наука справжньої людини:

Видиш, сину мій, як працюємо,
Видиш, сину мій, як горюємо, —
Кожний на світі на то родиться.
Не дивись на світ, що там робиться, —
Ти на пчіл поглянь: є робучії,
Але й трутні є неминучії,
Так і на світі: одні риються,
Другі потом їх тільки миються.

Не рабську мораль, а гордий виклик та прокльони вчинкам рабів навівав авторові зазначений факт людської боротьби:

Будь же проклятий, милий синочку,
Як погнеш таким свою спиночку,
Як простелишся на рядниночку!
І чоло тобі нехай зморщиться,
І хребет тобі нехай скорчиться...

„Ти усе спізнай” — кінчається та справді людська наука:

Тоді з світом ти порівняєшся,
В добрі-розумі закупаєшся,
В добрі-розумі закупаєшся,

З полем батьківським привітаєшся („Наука”).

Мені здається, що мотиви протесту й обурення проти гнобителів, з одного боку, та проти поневіряння самохіть — із другого, найдужче бриніли на струнах цього „веселого” поета, — принаймні тільки дужа, міцна духом людина могла так перекласти відомий плач вавілонський:

Ні!.. не дамо ми свої пісні
На сміх заклятих ворогів!
Розбийтесь, гуслі дорогії,
Порвіться, струни, всі у-раз,
Як я рукою на чужині
Діткнуся тільки-но до вас!
І зсохни ти, рука лукава.
Як тії струни колихнеш,
Закаменій ти, мій язичку,
Як рідну пісню-но почнеш.

І зараз же після цього запального прокльону таке ж запальне благання про помсту „заклятим ворогам” волі і правди.

Не багато в своїй спадщині лишив нам Руданський таких перлів ліричної поезії. Величезна частина тієї спадщини складається з історичних поем („Мазепа”, „Іван Скоропада”, „Павло Полуботок”, „Вельмин”, „Мініх”), з перекладів („Віщий Олег”, „Ігор Сіверський” з цікавою передмовою, „Омирова війна жаб з мишами”, „льонянка” — тобто „Іліяда”) з численної маси народних легенд у переробці („Байки світові в співах”) та анекдотів („Приказки”). Всякої ціни є речі між цими творами, але й у найслабших блискотять іскорки поезії та чудова мова, що плине рівно, ясно, просто, натурально, мов справді нанизуючись у якісь чудові разки коштовного намиста. Між „приказками” Руданського трапляються справжні перлини щодо форми і вони найбільшу популярність мають серед творів Руданського через ясний свій гумор та дотепність: вони ж і виробили авторові оту репутацію веселого письменника.

Цей сміхотун у сухотах, песиміст щодо сучасного, все-таки надіється на ясну долю рідного краю в будуччині. Смерть фізична („перша смерть”) його не лякає, бо по йому лишається його пісні („щілочки”), що ходитимуть між людьми на все добре їх нахиляючи. Далеко важча йому „друга смерть” — смерть для тих „щілочок”, та й вона не страшить Руданського, бо вірить він, що хоч як матеріал здадуться вони новій поезії, хоч часткою увійдуть до неї:

Найдуть землю знов,
Знову кинуться,
В сотні душ живих
Перекинуться („Моя смерть”).

„Перша смерть” давно забрала автора. До „другої” ж кращим поезіям Руданського ще далеко: ще довго вони то будитимуть людей духом протесту, то ясным гумором звеселятимуть; ще довго їх слухатимуть, як сподівався автор, мільйони одномовців Руданського, якому тільки нещаслива доля його власна й рідного краю де дала розгорнутись до тієї міри, до якої міг він дійти силою свого таланту.

Така ж сумна доля спіткала й однолітка та близького земляка Руданського — Анатолія Свидницького (1834 — 1871). Це теж не життя було, а безупинне борювання за людське достоїнство, за освіту, за добрі умови для розвитку неабиякого таланту, і теж у результаті розбиті надії, знівечений талант, дочасна смерть — і забуття, аж поки, через десятки літ по смерті, з'являється велика повість „Люборацькі”, що становить безщасного автора в ряд найкращих наших художників-белетристів. Написана для „Основи”, повість-хроніка Свидницького побачила світ ціла й не покалічена тільки р. 1901, — рівно через 40 літ по тому, як її написано!.. Але й зуб часу не погриз цю першу в українському письменстві цілком соціальну повість, видержану в реальних тонах. Вже один цей факт показує, що за талант утратило рідне письменство в особі автора „Люборацьких”.

В формі „семейної хроніки” Свидницький дав напрочуд гарну, яскраву картину, що показує розпад старих побутових форм на правобережній Україні під час переступного моменту в нашому національно-громадському житті. Старий патріархальний побут у близьких до народу сферах, — а таку сферу, а саме — сільського духовенства, й бере автор, — руйнується всіма сторонами; нове щось надходило, а що саме — чи ж розбірно було темним, несвідомим людям? А тим часом треба було вспішатись за віком, інакше-бо віз часу не помилує і всіма колесами переїде, скоро хто не вспішиться на нього вискочити й опиниться під колесами. Таких переїханих і розчавлених маємо в хроніці Свидницького цілу колекцію, і очевидно сім'я Люборацьких не єдиною була сім'єю, а типовою за наших обставин, коли наука й інші умови одривали й одривають людей от рідного ґрунту, рідного коріння й кидають виснажених і знесилених на бездоріжжі. „Дивні діла твої, Господи! — каже автор про ту науку. — Здається, оці вчені та товчені пан-отці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більше вчився — хоч з книжок, та світ повинен би знати, і себе пізнати; а піди ж! вийде наче з лісу і в дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде — що ясне сонце, високо-високо: як не вклонись, не доглядить... На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така наука, чи такий світ настав?” — запитує автор і немов у відповідь подає вам і картини тієї науки, і світові події, що скалічили й занастили Антося Люборацького, та й не одного його. Не місце тут переказувати оті надзвичайно гарно змальовані картини, якими здирає Свидницький машкару з „науки”: уславлена бурса Помяловського блідне перед малюнками нашого письменника; не відновлятиму перед читачами й тієї дівочої „науки”, під яку підпала така само, як і Антося, безщасна сестра його. Але результати „науки” добре видно з слів старої Люборацької, яку обоє вчених дітей потріпують за просту, не освічену „хлопку”. „Оце біда мене опала з тими чужоземцями, — каже собі стара. — То ляшка вдалась, цей москалем став. Ото понаучувались! Цур йому з такими школами!” Не краще за школу було й життя, куди випихала покалічених морально й на розум людей ота школа. Та мораль, що у Руданського ілюстрована словами:

Спина з похилу не іскорчиться,
Чоло з пороху не іскривиться —

панує тут цілком. І мерзенний донощик Робусинський у житті знаходить добру стежку до „щастя”, а Люборацький, у якого не все ще вбито в душі й виполото з корінням гарного — загибає. „Не своєю смертю я вмираю: мене вбила семінарія та”... — не докінчив Люборацький, але читачеві легко й самому докінчити, що саме вбило і вбиває без ліку таких Люборацьких, а між ними й самого автора „Люборацьких”. Коли ми згадаємо, що цю хроніку писала людина, навіть 30 років не дійшовши, що це перша спроба мало не юнака, то зможемо до ладу зміркувати ту втрату велику, якої зазнало наше письменство в особі скаліченого і колесом життя переїханого Свидницького. За нормальних обставин не однією цією повістю, не двома піснями („Вже більше літ двісті” та „В полі доля стояла”), не однією етнографічною працею обдарував би він наше письменство. З „Люборацьких” б'є тихий дужий талант повістярський, який міг би статись однією з підвалин дальшого розвитку нашого, — а замість того навіть ота його єдина повість вилежується десятки років нікому не відома і тільки щасливий випадок не дав їй загинути. Яскраво малює Свидницький побутові картини, впевнено зарисовує типові постаті, розгортаючи перед нами страшне лихоліття переступного часу. Та — сам автор став такою ж жертвою того лихоліття, як і бідолашні його герої.

Теж жертвою, хоч і з іншого боку, був Данило Мордовець (1830 — 1905), — жертвою не так школи та життя, як своєї вдачі хисткої та загального становища українського слова під час реакції. Почав Мордовець свою діяльність в українському письменстві поемою „Козаки і море” (надрукована р. 1859), виказав себе далі гарними оповіданнями в „Основі” — „Дзвонар” і „Салдатка”, але як „Основі” не стало, на довгий час не тільки зник з обрію українського письменства, а навіть виступав у пресі проти „провінціальних”, між ними й української, літератур („Провинциальная литература”, „Центры и окраины”, . 1875), обороняючи модну саме тоді централізацію не самих капіталів, а й талантів та розуму. Проти такої занадто вже далеко протягнутої централізації мусіли виступати навіть російські письменники, напр. Михайловський, що поставив був експансивного українця на своє місце. І не тільки лютість лютого часу була причиною таких скоків занадто во-рушкового письменника, як і не полегкості цензурні вернули його до рідного письменства „Так якое-то, — писав він аж р. 1882, — одбився трохи, як ото одбивається весною та лі-том птиця од своєї зграї, а восени знов пристає до зграї, щоб укупі летіти до вирію. Так оце і моя думка під осінь до вирію забажала” („Скажи, місяченьку!”). А забажавши до вирію летіти, знову дав Мордовець рідному письменству деякі округлини, як публіцистична праця „За крашанку писанка — П. Кулішеві”, як ліричні оповідання „Сон-не-сон”, „Скажи, місяченьку”! „Із уст младенців”, „Будяк” та кілька історичних повістей: „Келих Карла XI”, „Дві доли”, „Палій”, — але це були тільки невеличкі округлини літературної продукції небіжчика: далеко більше давав тоді ж Мордовець російському письменству, каюся, що забував рідне, і знов забував своє каяття й знову каюся. „Стоячи вже на порозі таємничої вічності, — писав Мордовець на обгортці „Палія” р. 1901, — мушу я привселюдно зложити мою покуту в тім, що мало послужив на користь моєму рід-ному краєві й його мові. Але се з того, що їх доля — і моя доля”. Та й це останнє каяття

діла не поправило...

Першими оповіданнями Мордовець належить до школи Марка Вовчка, показавши з себе не тільки доброго знавця народної мови, але й майстра на типові ситуації та особи (найкращі оповідання — „Дзвонар” і „Старці”). Дальші твори його — „Сон-не-сон”, „Скажи, місяченьку!”, „Із уст младенців” і інші — це власне авторські рефлекси на всякі, іноді механічно зчеплені теми, де поруч зайвої балаканини стриваються дуже гарні ліричні місця. Окремо стоять історичні повісті й оповідання Мордовця, що витворили йому велику популярність серед невибагливої публіки та разом і *bon mot* у критиці, що автори історичних романів дуже мало тямлять власне історії, окрім Мордовця, який не тямить нічого і нічого. Українські історичні оповідання Мордовця належать до тієї ж категорії. З позверхового погляду вони бувають іноді цікаві, але інтерес цей — не великої вартості: авторові не вистачає дару глибоко пройти в життя минулих часів і воскресити їх перед нашими очима. Окрім того дуже шкодить враженню манера чи — краще сказати — манірність Мордовця. Для своїх українських писань вигадав він якийсь особливий розтріпаний стиль, якимось „юродиве патякання”, утрираний етнографізм, — одне слово ту манеру, яка знайшла вірного джуру в Ц. Білиловському та навіть і назву спеціальну була дістала — „Білило-Мордовщина”. Ці вади дуже шкодять творам Мордовця з художнього боку, присипаючи попелом порожньої балаканини іскру щирого почування й безпосереднього ліризму.

Цілком іншою постаттю в нашому письменстві й громадському житті був Олександр Кониський (1836 — 1900). Як вийшов він на українське поле р. 1861-го в „Основі”, так і не сходив з нього до самої смерті, а втім мало сказати — не сходив, бо здебільшого він перед вів у роботі, організовував робітників, гуртував людей, прихилив і заохочував їх до праці на користь рідному краю. Ні тяжкі обставини громадського життя, ні особистий клопіт не відтягнули Кониського від громадських справ, і ледве чи знайдеться яка з них протягом 40 літ його діяльності, в якій би він не брав участі чи то як ініціатор, чи як щирий працівник. Особливо наслідки діяльності Кониського видно було на Галичині, куди він одним із перших подався, шукаючи, де б прикласти свої сили, коли в Росії дорогу українству перегорожено адміністративними перетиками. Палкий, діяльний, енергійний, Кониський більше здався б на громадського діяча, але природа не обминула його й літературним хистом і багато сили поклав він на розвиток рідного слова, якого великим був знавцем. Це був діяч того ж типу, що й Куліш — запальний, різносторонній і хоч меншого росту, але більшої постійності й видержки в основних питаннях; пробував він свої сили і в поезії, і в белетристиці, і в науково-публіцистичній сфері. Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя, коли одними руками й однією головою не одну треба роботу робити, скрізь устигаючи, всюди закидаючи прогаліни, заорюючи огріхи, в усякому ділі і приклад даючи, й чорну роботу справляючи, їх ми й потім не одного мали — визначніші з таких діячів Франко та Грінченко, — і працюючи запопадливо на шкоду власному талантові, розмінюючи його на дрібняки, вони цією великою саможертвою справляли незмірної ваги громадську функцію під час посухи на громадські сили.

Покинь високії слова.

Возьмись за просте діло:
У вас робітників нема.
А натяжки нам надоїли, —

ці слова Кониського як найкраще характеризують діячів цього типу. Дуже гарно виказують вони й енергійну, працьовиту вдачу самого автора: дарма, що доводилось йому й ватажком бувати і взагалі стояти в передній лаві робітників — не цуравсь він ніколи й „простого діла”.

Твори Кониського — віршем і прозою, публіцистика, критика і т. п. — розкидані по періодичних виданнях на протязі мало не 40 літ, бо тільки невелику частку оповідань зібрано в тих чотирьох томиках одеського видання, яке розпочав був ще сам автор за життя. Дещо виходило і за кордоном окремо (повісті: „Юрій Горовенко” під псевд. Красюченко, „В гостях добре, а дома ліпше” під псевд. Дрозд, „Грішники”, „Молодий вік Максима Одинця”, тощо), але все те мало доступу знаходило на Україну. Ще менш відомі його поезії, бо oprіч двох невеличких збірників („Порвані струни”, під псевд. Яковенко, видані в Житомирі, та „Вибір з поем” (?) — у Львові), нарізно не друкувалися зовсім. Це тим прикріше, що для свого часу твори Кониського безперечно мали чимале значення, та й тепер багато з них можна залюбки читати, хоча письменство наше збагатилось за останні часи на нові твори високої літературної вартості.

Як поет, відзначається Кониський прозорою думкою й легким та чистим віршем. Хоч багатьом його поезіям бракує безпосереднього натхнення й вищої творчої сили, та все ж вони служать цікавим документом часу, відбиваючи думки й сподівання не самого тільки автора. Зміст у Кониського переважає форму, та в змісті й сам автор бачить *raison d'etre* своєї поезії:

В дари принесу я коханому краю
Не злото, не гроші — пісню голосну, —
Ту пісню старую про волю новую,
Про рівність, братерство. („Думка”).

І справді — більш проповідником старих ідеалів волі й братерства був Кониський у своїй поезії, ніж художником. Рідний край і народ — це його герої, і здебільшого недолю їхню оспівує він, збирає до одного джерела ріки сліз, що розлились по рідному краю, бо „то з народних із сліз береги розійшлись”. Образ цілого народу немов зосередився для Кониського в оцій вбогій постаті ратая на чужій-не-своїй ниві:

В ярмі скорбот, нужди, неволі
Важке він тягне „житіє”
І затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле — не своє („Ратай”).

Кониський — співець не минулого, колишнього та забутого, а сучасного; одна з його

найраніших поезій просто так і починається неначе полемікою з поезією попередників, що залюбки обертались до сюжетів з минулого, виявляючи свій жаль за ним:

Не обскурант я, що не плачу
За тим чого нема,
Що вже минуло і мина („Моє бажання”).

І зараз же розгортає нам автор свій ідеал долі для України — не в блискучих постатях, не в державній незалежності і не в чварах військових, а у братерстві всіх слов'ян, відповідно до федералістичних змагань кращих попередників Кониського. Нічого й казати, що дійсність не відповідала таким програмам, і Кониському, як поетові сучасності, довелося спинитись більше на розбитих надіях („Сподівання”) скаліченому житті („До старої моєї неньки”), взагалі на невеселих сюжетах та сумних подіях. Довгою низкою тягнеться його цикл „Із скорбних пісень”, справді перейнятий тужним почуттям та гіркою образою за скривджені й одурені надії.

Дивлюсь, дивлюсь — на сході тьма,
Не проясняється, не дніє;
Ніде і променя нема,
Північна хмара світ закрила.
А де ж ти, зірньою ясна,
Сподівана, бажана доле?
Куди сховалася, зайшла?
Ба!.. ти й не сходила ніколи!

Вище з літературного погляду стоять белетристичні твори Кониського, власне, його нариси та оповідання, яких дав він більше п'яти десятків. В них змальовано життя всіх станів громадянства на Україні, починаючи з народних мас і до тих освічених верств, що почали виходити на авансцену життя після селянської реформи. З художнього погляду вартніші оповідання першої категорії. Знавець неабиякий народного життя, Кониський дав ряд типових постатей і картин з тієї переступної доби, що почалася в народному житті слідом „за волею” і психологічно з нею зв'язана неподільно. На такому ґрунті засновано оповідання „Наймичка”, „В день святої волі”, „Протестант” та інші. Автор бачить, що скасування кріпацтва не знищило народних злиднів, що „без землі воля — друга неволя: підуть знов і нові пани, і нові кріпаки” („Наймичка”), що багато п'явок присмокчеться до народного організму, п'явок з бюрократії, всяких жмикрутів, „аблакатів” та інших до наживи чужим коштом охочих людей („Чи злочинець, чи недужий?”, „Хозарський ланок”, „Грошолюбка”, „У тісної баби” та ін.). Кониський часто спинявся на цій повсюдній біганині за матеріальною наживою, малюючи, як оборотну сторону її — „ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської тварі стирає слід божого образу” („Наймичка”). Та найгіршим лихом усього нашого життя Кониський вважає отой розбрат між народом та інтелігенцією, через який освічені люди цураються свого народу, полишаючи його на волю божу та опіку темної сили. „Пан сертучник, — каже Кониський,

— одчакнувся од народу, одрікся од нього... Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи є вона і коли є, так чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти й добра?.. Веде його поліція, начальство. Станові його просвіщають, урядники моралізують” („Народна педагогія”). Поставивши спершу оце питання, чи є українська національна інтелігенція, Кониський опісля часто додивлявся до того, як ставиться інтелігенція до народу, виставляючи, з одного боку, позитивні постаті людей, що йшли з народом, а з другого — перекинчиків, кар'єристів, лицарів наживи, що першим ділом задовольняють свої вузькі потреби егоїстичні. Коли не лічити спроби Куліша та цілком невдатного роману якогось В. Дорошенка „На Україні” (виданий в Осташкові р. 1863), то Кониський був у нас перший, хто звернув увагу в письменстві на новий тип людини — на українського інтелігента, на його погляди, змагання, шляхи. Цілий ряд творів Кониського, як „Перед світом”, „Семен Жук і його родичі”, „Юрій Горovenко”, „Непримиренна” і т. ін., присвячено народженню й діяльності оцих нових для того часу (60 — 70 рр.) людей. Поруч, для контрасту, автор дає й типи супротивної категорії людей (особливо „Грішники”), а також малює ті зверхні політичні обставини, що руйнують роботу нових людей, збиваючи їх з шляху систематичної культурної роботи на всякі небезпечні манівці („Юрій Горovenко”).

У своїх повістях Кониський постає перед нами народовцем, але іншого типу, ніж той, що панував тоді в російському житті. Це на українському ґрунті пересвідчений культурник, що з самої реакції до пануючого серед радикального російського громадянства напругу ставився негативно до революційних способів боротьби. Космополітична радикальна інтелігенція нехтує національну справу, і відтягаючи сили од безпосередньої праці на рідному ґрунті, тим самим, на думку Кониського, заважає тому, щоб інтереси та пекучі потреби народні були повною мірою задоволені. Кониський якось не вмів погодити широких вимог демократичної теорії з заснованою на ній практичною роботою, як це зробив одночасно Драгоманов, і завжди оддавав перевагу практиці над теорією. Може бути, цей однобічний погляд він виніс із часів свого молодого віку, коли взагалі серед українського громадянства панував практично-культурницький настрій; з другого боку, цей погляд підсилювався ще враженням од того часто справді безґрунтового руху, який пройшов у Кониського перед очима в 70-х роках, — але досить того, що тому поглядові він лишився вірним до смерті. На цьому ґрунті у нього виникали навіть непорозуміння з заступниками нових напрямів, яких він попросту не розумів і не вмів оцінити тієї справжньої вартості, що несли вони з собою. Продуктом такого непорозуміння почасти вважаю я й те уперте ворогування проти радикального руху в Галичині, що зайняло в діяльності Кониського всю першу половину 90-х років і підшпигувало йому держатись за відому „угоду” навіть тоді, коли вона вже цілком розвалилася. Зате для національної справи готовий він був усе віддати, і, може, через те й не тішилися його ласкою радикальні елементи, що — справедливо чи ні, то інше питання — в них він бачив фанатичних прихильників невинного йому космополітизму. З Кониського не був і шовініст, — він просто болів національним занепадом рідного краю і, вважаючи національне відродження народу за найпекучішу потребу, сюди головним чином оддавав свої сили. Повісті й оповідання Кониського такого програмового змісту, проте, найслабші з усієї його літературної спадщини, хоч іноді й вони бувають цікаві, як одлиск тих або інших

громадських подій та змагань. Кониському не пощастило помирити тенденційність з художньою формою; коли він писав з тенденції, то вона говорить у нього не образами, а авторовими устами, доходючи просто до публіцистики в белетристичній формі (особливо невдатний з цього погляду роман „Грішники”). Далекі кращі безпретензійні психологічні оповідання Кониського („Грішник”, „Порвані струни”, „Музика Павло Дортус”, „Чотири вечори”) і всі оті фотографії з життя, що справді зафіксували на вразливій пластинці цікаві постаті й події („Хоча б була постаті дожала”, „Дід Євмен”, „Завертка”, „Млин” і ін.).

Окрім поезії та белетристики Кониський чимало працював на публіцистичному та науковому полі, давши тут багато помітних, як на свій час, праць („Коли ж виясниться?”, „Відчити з історії русько-українського письменства” й інші). Найбільш уваги в останні часи свого життя Кониський присвятив Шевченкові й окрім цілої низки дрібних про нього нарисів дав капітальну працю: „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя” (два томи, Львів, 1898 — 1901; російський скорочений переклад вийшов р. 1898 в Одесі). Це найкращий і досі в літературі про Шевченка життєпис, у якому критично зведено й оброблено весь матеріал, що до того часу з'явився був друком.

З Кониського була надзвичайно характерна постать для тієї досвітньої в нашому житті доби, з якої так-таки й не пощастило йому вибратись. Енергійний, ворушкий, за-попадливий працівник, він вічно шукав, де б міг прикласти свої сили до діла. Хоч які тяжкі часи були, а не міг він сидіти, склавши руки, як багато його однолітків зробило, не міг і одійти од українства, заспокоїтись працею на чужому полі. Поза українськими справами просто таки не можна було собі уявити цієї людини, що була не тільки людиною ініціативи, але й людиною чорної роботи, якої так багато є, та до якої так мало охочих знаходиться. Такими людьми, як Кониський, найбільше держалась українська справа під той темний час, коли навіть голосу українського не чути було; вони були не тільки робітниками, а немов прапорами цілої епохи, і якось легше на душі ставало од свідомості, що те джерело праці й енергії не засохло, а б'є невпинно, все нові піднімаючи справи й поновлюючи старі заходи. Треба було самому пережити страшний час реакції 80 — 90-х років, щоб оцінити по заслугі творчу роль таких людей-прапорів. Навіть помилки їхні, що багато свого часу колотнечі накоїли, не подавали зневір'я, а були для українського громадянства немов остроги для доброго коня, викликали нові запаси не потраченої ще енергії й притягали нових діячів — все на те ж забуте й занедбане поле українського громадського життя. Навіть невдатні іноді літературні твори їхні змушували про себе думати й говорити, бо раз у раз живчик живого життя бив із них, і неустанно закликав — усе до одної справи. Справою тією було всестороннє відродження рідного народу і цій справі вони віддавали себе неподільно.

На Кониському закінчимо огляд літературної діяльності наших старших шістдесятників, що більш-менш зв'язали себе з скороминущим існуванням “Основи” й були немов першим випуском української інтелігенції, першим поколінням свідомих українських діячів, що виступали вже не поодинокі, а *viribus unitis*, організованими громадами. Вони зазнали бадьорого часу визволення, своїми очима бачили, як падали кайдани з кріпацьких рук і самі до того праці докладали. Вони мали певні надії на те, що й національне визволення рідного краю піде прудко наперед і працювали для його розвитку в літературі, в популяризації науки, в народній школі. Не довго, як знаємо, ця праця

точилася. Впала „Основа”, зникли недільні школи, розпорошились на засланні українські молоді сили... З бюрократичного Олімпу вдарив знову грім на українство, працювати українцям стало знову дуже важко. Розпочинається новий антракт в історії українства в Росії. Тоді-от уперше сяйнула нашим діячам думка про Галичину, куди не сягали Валуєвські циркуляри, і письменники з своїми працями починають звертатись за кордон, де конституційні установи давали хоч маленьку надію на національний розвиток тієї гіллячки українського народу, що одійшла колись була під Австрію. Нове покоління, молодші шістдесятники й сімдесятники, вже цілком принатурюються до того становища, яке витворили репресії в Росії та національне відродження закордонних земляків, але розпочали систематичну працю в Галичині таки старші шістдесятники. Куліш і особливо Кониський. Ті поодинокі й спорадичні спроби літературного єднання України з Галичиною, які були ще у Срезневського, Лукашевича, Бодянського та Максимовича, тепер міцнішають і стають регулярними й систематичними, як результат, з одного боку, національної самосвідомості, а з другого — тих позверхових обставин, що припинили українську роботу в Росії. З цього часу, oprіч недовгої одлиги в 70-х роках, Галичина робиться справжнім центром українського руху й літературним притулком для всіх українських письменників. Oprіч згаданих уже обставин, сприяло цьому ще й те, що в 60-х роках українська національна справа в Галичині, підготовлена працею окремих людей, починаючи з 30-х років, стає вже на твердий ґрунт, робиться громадським рухом, а не справою тільки одиниць, виноситься на арену політичного життя. Отже, час і нам оглянутись на Галичину, що там діялось, поки на Вкраїні встигло зародитись і на певний ґрунт стати нове українське письменство.